

ОЛЬГА КУЦЕНКО,

доктор соціологічних наук, заведувач кафедри політичної соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна

Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis?¹

Abstract

The analysis of the major societal trends and outcomes of Ukrainian post-Socialist development is provided in the article. The author's focus is directed towards revealing of interconnection between the market shifts, changes of social mood, consciousness and structure, institutional quality and political accountability. The social dynamics during the post-Socialist epoch, from reversing displacement in social and political institutional matter at the end of 1990s towards explosion of social expectations at the line of 2004-2005 and the following mass disappointment which accompanies the increasing contemporary political deregulation is considered from the point of view of search for answers regarding the perspective features of Ukrainian development.

В останні два роки Україна опинилася у фокусі інтересу не лише своїх громадян, а й багатьох інших, які живуть далеко за її межами. Події “помаранчевої революції” привернули увагу телеаудиторій різних країн незвичним політичним спектаклем: газова, а потім молочна “війни” з Росією кінця 2005 — початку 2006 років, багатомісячні перемовини (з елементами трагікомізму) зі створення парламентської коаліції й формування уряду після парламентських виборів 2006 року... Чи є все це свідченням спалаху демократії як “надновітньої зірки” на потьмянілому небокраї традиційної європейської політики? Чи можна говорити про “повстання” бізнес-еліт і ново-

---

¹ Статтю підготовлено за підтримки часопису “The Analyst. Central East European Review”, що його видає The Global Knowledge Foundation.

го середнього класу за умов нового витка у розвитку капіталізму? Або ж ідеться про віртуалізацію соціальної реальності, її заміщення ерзац-формами?.. У статті запропоновано міркування з приводу чинників і шляхів трансформаційного процесу в Україні в контексті того минулого і сьогодення, яке невблаганно обмежує можливості вибору майбутнього розвитку суспільств.

Реверсивні зсуви на шляху від хаосу до порядку

Зрозуміти сучасні суспільні процеси в Україні неможливо без звернення, принаймні, до найближчої передісторії, пов'язаної із особливостями трансформаційного розвитку країни, що зумовили “помаранчеву революцію” і специфіку подальших подій. Унікальність історичної ситуації повернення до капіталізму, системна відмова від тотального контролю за умов радянської імперії у стані розпаду і відчуття наближення свободи породжували історичний оптимізм, ейфорію з приводу успіху майбутніх демократичних і ринкових перетворень, що спостерігалось не лише в Україні та Росії, а й у багатьох інших постсоціалістичних країнах на ранніх етапах трансформації.

Проте вже в перші роки постсоціалістичного розвитку під впливом глибокої економічної кризи, падіння рівня і якості життя, марних надій на швидке зростання добробуту всім постсоціалістичним країнам довелося пережити масове розчарування, руйнування віри в ідеали, різкі зрушення в соціальних і політичних настроях. Макроекономічний і соціальний шок, напевне, був неминучим результатом інституціональних зсувів економік і різних структурних змін у суспільствах. Разом із тим глибина, тривалість і руйнівні наслідки шоку виявилися для різних країн, і зокрема для України, різними. Якщо внаслідок катастрофного розвитку Україна втратила приблизно 60% обсягу виробництва порівняно із 1989 роком і пік падіння припав на 1998-й, а Росія — 45% (пік падіння — 1998-й), то обсяг виробленого валового внутрішнього продукту в Польщі знизився максимум на 18% (пік падіння — 1991-й), а в Чехії — на 13% (пік падіння — 1993-й)¹.

Україна виявилася “рекордсменом” у падінні не лише обсягів ВВП, а й деіндустріалізації та скорочення зайнятості в промисловості². Економічне падіння супроводжувалося різким зростанням соціальних нерівностей, поляризацією населення за доходами й економічними можливостями загалом. Причому масштаби поляризації також відрізнялися в різних країнах. Якщо рівень нерівності за доходами, вимірюваний коефіцієнтом Джині, в Україні до середини 1990-х років збільшився майже удвічі (порівняно з рівнем кінця 1980-х) і сягнув 47–48 одиниць (як і в Росії), то, приміром, у Чехії, Угорщині та Польщі розмах соціальної диференціації виявився далеко не

---

¹ Розрахунки див.: [1, с. 108].

² Показники зайнятості в промисловості максимально знизилися у 2001 році — більш як на 50% щодо рівня 1989 року, після чого розпочалося певне зростання індустріального сектору (див.: [2]).

таким масштабним, збільшившись лише на 2–7 одиниць¹ [3, с. 41], оскільки там відносному вирівнюванню доходів сприяло те, що держава, на відміну від української, не самоусунулася від регулювання процесів перетворень, спрямованого на зниження соціальної ціни реформ. Утім, в Україні, подібно до Росії, стабілізаційні програми почали приймати лише тоді, коли соціально-економічна криза набула всіх ознак катастрофи.

Крім того, відсутність стратегії економічного реформування призвела до різкого посилення асиметрії регіонального розвитку в масштабах країни. Якщо у 1990 році співвідношення максимального показника валового регіонального продукту, виробленого на душу населення в окремих регіонах України (ВРП), до мінімального показника становило 159%, то вже 1996 року ця різниця зростає до 268% і перевищила розбіжності 1990 року в 1,7 раза. Але найбільше вражають результати 2004-го року — 658%, тобто міжрегіональні розбіжності у два з половиною рази більші, ніж у 1996 році. Стосовно середньоукраїнського ВРП на душу населення цей показник щодо Києва був у 1996-му в 1,4 рази вищий, а 2004-го — вже у 3,2 рази [5]. Різкі міжрегіональні соціально-економічні нерівності розхитували й досі дестабілізують суспільство, посилюють політичну й соціальну фрагментацію, становлять серйозну загрозу цілісності країни. Вибух цих суперечностей і використання їх у політичних цілях ми спостерігали в період “помаранчевої революції” в діях, спрямованих на суверенізацію Східного та Південного регіонів України й ініційованих у той час представниками Партії регіонів, лідером якої був В.Янукович.

Від 1992 року в Україні розпочалася приватизація малих і великих підприємств шляхом відкритих тендерів, а від 1995-го до 1999-го розгорнувся процес масової ваучерної приватизації. Приватизація стимулювала приватну ініціативу і виявилася одним із важливих чинників виходу країни до кінця 1990-х років із глибокої системної кризи. Однак в результаті широкомасштабної ваучерної приватизації мільйони громадян України, всупереч очікуванням, не перетворилися на реальних власників². Негрошова приватизація вможливила придбання власності інсайдерами, що спричинилося до повільного зростання попиту на інституціональні ринкові реформи. Своєю чергою, відсутність розвинених ринкових інститутів призвело до того, що операції на вторинному ринку стимулювали концентрацію власності в руках незначної кількості власників, які мали політичні зв'язки [7, с. 17]. На цьому ґрунті дуже швидко формувалися “перерозподільні

---

¹ Одним із симптомів різкої поляризації є кількість мільярдерів в Україні за доволі скромного рівня ВВП на душу населення. Якщо вірити нещодавно оприлюдненим даним дослідження часопису “Кореспондент”, газети “Kyiv Post” та інвестиційної компанії “Dragon Capital”, у 2006 році вісім осіб, статки яких у доларах США виражаються цифрами із не менш як дев'ятьма нулями, для України, котра посідає 108-ме місце у світі за ВВП на душу населення, — аж ніяк не середньоевропейський показник (див.: [4]).

² Так, в Україні 19 млн акціонерів стали власниками лише номінально, навіть не оформивши права власності на отримані акції (докл. див.: [6]).

коаліції” (термін М.Олсона¹), кристалізація яких забезпечувала економічне домінування кількох великих бізнес-політичних груп олігархічного характеру.

На цьому тлі в Україні вже від кінця 1993 року почали швидко поширюватися масові апокаліпсичні настрої², аномія [9], відбувалося глибоке відчуження суспільства від держави і влади, що “розв’язувало руки” перерозподільним коаліціям, об’єднаним приватними інтересами, й стимулювало процеси “state capture” [10] — або “захоплення” такими коаліціями державної власності шляхом встановлення базових правил гри за допомогою хабарів чиновникам і політикам. Через проникнення бізнесу в політику, зрощування їх на підставі рекомбінантних стратегій за умов неоднозначності ресурсів і “захоплення держави” в перебігу приватизації відбувалося не тільки формування нових класів великих власників, середніх і дрібних підприємців, а й зміцнення і відтворення високостатусних соціальних позицій представників колишньої номенклатурної бюрократії та їхніх соціальних мереж. Стосовно України цілком можна стверджувати, що впродовж 1990-х років тут відбулася нова неономенклатурна революція, у *результаті якої політичний і соціальний капітали колишньої номенклатури були конвертовані в економічний капітал, а останній спромігся зміцнитися завдяки проникненню до політики.*

З позиції неоліберальної версії демократизації та ринкового переходу, що її на початку 1990-х наполегливо нав’язували західні радники, започатковувані інститути ринку й демократії мали, обмежуючи відтворення традиційних для радянського режиму відносин, привести до поділу влади і власності, або бізнесу, політики й адміністрування. Проте обмеження й поділу не сталося. І передусім тому, що формально-процесуальна демократія і ринок, що склалися до кінця 1990-х років в Україні як результат слабких реформ, не стали продуктом специфічної культури й історичної еволюції громадянського суспільства, яке обстоює свої інтереси та претензії на свободу і власність, приватне життя та самоорганізовану колективність і створює відповідні механізми забезпечення їх. Зовсім недовго — на самому початку 1990-х — в Україні спостерігався сплеск громадянської зацікавленості й довіри до інститутів влади і демократії з боку громадян. Але вже від 1993 року — і що на перший погляд парадоксально, в період активного утвердження процесуальних форм демократії — відбувається різке падіння цих показників. Згідно із даними щорічного національного моніторингу, здійснюваного Інститутом соціології НАН України, від 1994 року індекс довіри громадян України до провідних інститутів демократії та політичних інститутів держави (Президента, парламенту, уряду) визначився на рівні 2,1–2,3 бала (за значень 5 — “цілком довіряють”, 1 — “цілком не довіряють”)

¹ М.Олсон у праці “Логіка колективної дії” показав, що “перерозподільні коаліції” — відносно вузькі групи людей, об’єднані приватними інтересами, — більшою мірою здатні до самоорганізації, ніж широкі аморфні групи, об’єднані спільними інтересами [8].

² Такі настрої, згідно із даними опитувань громадської думки, домінували аж до кінця 1990-х і з максимальною силою виразилися у 1994–1998 роках.

із незначними коливаннями наступними роками аж до середини 2004 року [11, с. 30]¹.

Інтереси й устремління еліт і нового щойно формованого правлячого політико-економічного класу, приховувані за риторикою демократії, були спрямовані на забезпечення власної гегемонії в системі влади та власності. Саме вони встановлювали правила гри, які давали змогу контролювати найважливіші позиції на політичному полі й використовувати державу і механізми корупції для захоплення колишньої державної власності. Система отримання ренти, *вкорінена в корупції* й посилювана мірою зростання структурних диспропорцій, придушувала і придушує ринки, діяльність приватних підприємств та устремління до демократії. Ті групи, які отримують ренту від таких диспропорцій, стають зацікавленими в подальшому збереженні її джерел і, відповідно, в перешкоджанні ринковим і демократичним реформам. У встановлюваних правилах багато чого було впадковано від типових форм взаємодії, характерних для пізнього радянського суспільства; при цьому правила ставали дедалі жорсткішими й цинічнішими.

Новостворювані потужні спілки великих промисловців, підприємців, банкірів і постноменклатурної управлінської еліти, які контролюють, зокрема й медіа-ресурси, були зацікавлені у відтворенні авторитарної політичної системи. Розподіл (захоплення) власності мав відбуватися швидко й ефективно, без конкуренції з потужними транснаціональними корпораціями; останнє могла забезпечити лише жорстка авторитарно-патронажна система. Приміром, Україна була просто поставлена перед фактом приватизації найбільших рудовидобувних і перероблювальних підприємств “Укррудпрому”; жодних дискусій із цього приводу не проводили.

Разом із тим спроби модернізації політичної системи, до яких вдавалися представники національної політичної еліти у першій половині 1990-х років, а потім починаючи із 1998 і на початку 2000-х років, не враховували потреб фінансово-промислових груп у патронажі й контролі. Це підштовхувало такі групи до підтримки антидемократичних і антиринкових гасел. Невипадково першою політичною силою, навколо якої згуртувалася низка українських фінансово-промислових груп, стала Комуністична партія України.

Політична боротьба за панування, за можливість політично й адміністративно контролювати конкуренцію на економічному ринку, включно з приватизацією стратегічних об'єктів державної власності, які ще залишалися, а разом контролювати лояльність громадян набувала дедалі жорсткіших форм в українському суспільстві.

Суттєва залежність інституціональних змін, з одного боку, від інтересів потужних фінансово-промислових, бізнес-політичних груп, а з іншого — від

---

¹ Утім, слід зазначити, що всі посткомуністичні суспільства вирізнялися *низьким рівнем довіри* у публічній сфері життя. Упродовж тривалих років радянського суспільства беззастережна довіра до системи нав'язувалася згори, підтримувалася тотальним контролем лояльності, що не могло не травмувати особистість, а точніше — її *якість громадянськості*. Із руйнацією засад *інституціоналізованої довіри* вона обернулася своєю протилежністю.

укорінених у минулому стереотипів, установок і правил життя не могла не вигинати “часову стрілу” демократизації й розвитку ринку, неминуче зумовлюючи інверсійні *зсуви до сталого відтворення авторитарно-патерналістських відносин у політиці й економічній системі*.

Неефективність інститутів невпинно вочевиднювалася (що, зокрема, узагальнено відображено в показниках частки ВВП на душу населення, частки неформальної економіки у ВВП, рівня політичної стабільності, ефективності уряду, тривалості життя тощо — див. табл. 1). Серед 19 країн Центральної та Східної Європи у 2005 році Україна, як найчисельніша за населенням країна, водночас залишалася однією із найбідніших (на рівні Албанії; нижчий рівень доходу на душу населення був лише в Боснії і Герцеговині, Сербії та Молдові). Вкрай низькими показниками характеризувалася ефективність державного управління, якість регулювання бізнес-середовища, орієнтація на верховенство закону (див. табл. 2).

Таблиця 1

Якість національних інститутів: порівняння України та Росії, 2002–2005

Країни	Населення (млн)	Категорія країни за доходом	Валовий національний індекс на душу (GNI per capita)	Частка неформальної економіки (% ВВП)	Політична стабільність 2004	Ефективність уряду, 2004	Зміна тривалості життя (1989–2002)
Україна	47,2	Нижня середня	1,260	52,2	37,9	28,4	–0,59 рік / –0,86 %
Росія	143,0	Вища середня	3,410	46,1	21,8	48,1	–3,57 рік / –5,16 %

Джерела: [12; 13].

Таблиця 2

Відмінності між країнами у здійсненні економічних реформ

Країни	Прогрес у здійсненні реформ	Політичне та бізнес-середовище		
	World Bank, 1996	Ефективність уряду	Якість державного регулювання	Верховенство закону
Україна	Четверта група (найповільніші реформи)	–0,74	–0,62	–0,79
Росія	Третя група (“відсталі”)	–0,40	–0,30	–0,78
Угорщина	Перша група (“просунута”)	0,78	1,21	0,90

Джерела: [13; 14]

На цьому тлі в широких верствах суспільства нагромаджувалася глибока незадоволеність наявною системою та потреба в її зміні, а в обширному соціальному середовищі, фактично відчуженому від ресурсів власності та

впливу, міцнів потенціал негативної соціальної мобілізації та протесту (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Потенціал протесту громадян України
у разі порушення прав та інтересів громадян, 1994–2005**
(множинні, у % до опитаних, N = 1800–1810 у кожен рік опитування*)

Показники потенціалу протесту	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
Установки на участь у політичних партіях	0,7	0,6	0,5	0,4	0,9	1,5	0,8	1,7	2,2	1,9	2,5
Індекс потенціалу конвенціонального протесту **	16,4	15,9	13,9	12,1	18,2	20,2	19,1	22,3	17,4	20,5	27,5
Індекс потенціалу неконвенціонального протесту **	2,9	3,1	3,1	2,9	4,3	3,9	3,7	4,6	2,7	2,2	4,0
Жодна з форм соціального протесту не приваблює	31,9	36,9	33,5	37,3	29,8	29,9	34,2	30,3	37,1	36,6	25,2
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)***	3,2	3,2	3,0	2,9	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	2,6	4,6

* До моніторингу ІС НАНУ, проведеного 2003 року, запитання щодо установок на протестну поведінку не були включені.

** Індeksi конвенціонального і неконвенціонального протесту нами обчислені як середні значення відносних показників (максимальне значення 100%) щодо відповідних форм протесту за рік.

*** за результатами експертного опитування (показник введено Н.Паніною)

Джерело: [11, с. 40].

За таких умов точилася не тільки активна боротьба за вплив, власність і формування економічних капіталів, а й тривав активний “пошук свого місця” у “відчуженому” і ресурсно слабкому соціальному середовищі, для представників якого ресурси економічної власності та політичної влади залишалися практично недоступними, а наявні ресурси знання й кваліфікації, ресурси соціальних мереж — недостатніми. Важливою зміною стало те, що впродовж 1990-х років в Україні (як, утім, і в інших суспільствах, що трансформуються) особливої ролі почав набувати ресурс вищої освіти, знання, професійної компетенції, використання якого, хоча й повільно, але стає самодостатнім у просуванні до високостатусних соціальних позицій. Дослідження польського та українського суспільств, здійснені М.Коном, К.Слом-

чинським, В.Хмельком, В.Паніотто та їхніми колегами ще в першій половині 1990-х років, переконливо доводять залежність прийняття або відкидання системних змін суспільств від класотвірних чинників економічного успіху, професійної самостійності й освіченості, поряд із чим вплив соціально-демографічних чинників, гендеру та, особливо, віку виглядає помітно слабшим [15]. Аналогічні результати були отримані й у дослідженні українського суспільства, проведеному на початку 2000-х років [16, с. 194–220].

Зростання протистояння між соціальними і політико-економічними силами, відвертий цинізм у діях влади, високі очікування громадян з огляду на результати президентської кампанії 2004 року, що опинилися під загрозою незадоволення, призвели зрештою до соціального вибуху, який, зокрема, означав подолання громадськістю невіри у власні сили. За даними моніторингу, проведеного у січні 2005 року Інститутом соціології НАН України, 33% населення вважали, що політичною активністю громадян під час “помаранчевої революції” рухав насамперед протест проти влади — “свідома боротьба громадян, які об’єдналися на захист своїх прав” [17, с. 149].

В Україні, як і в Росії, на початку 2000-х років чітко увиразнився *перелом у суспільній динаміці* [18; 19 та ін.], пов’язаний з інституціональним, структурним і ментальним пристосуванням суспільств до проникнення ринку, формальних інститутів демократії та відповідних систем цінностей. Дослідження, проведені останніми роками в Росії й Україні, засвідчують, що *трансформація цих суспільств, власне, відбулася, передовсім як відхід від моністичної адміністративно-командної системи відносин, як подолання хаотичної динаміки фази переходу і виникнення нових структурних, культурних і діяльнісних визначеностей, що наближають ці суспільства до характеристик суспільств, ґрунтованих на ринкових засадах*. Разом із тим трансформаційні процеси в Росії й Україні щойно ввійшли у дещо вищу фазу розвитку, в перебігу якої ще зберігаються певні “коридори” вибору між принципами вільного ринку і демократії та симбіотичними варіантами альтернативних суспільних систем. Суспільства, що виникають у результаті трансформації, поки мають неусталений “посткомуністичний” характер, активний рух їх триває, але вже на нових фазах узгодження, стабілізації, консолідації інститутів і практик, що проявили себе як найуспішніші за нових суспільних умов. Важливим результатом можна вважати те, що *суспільства України і Росії із цих бурхливих процесів перетворень вийшли різними, утверджуючи власні форми суспільних відносин і незбіжні “коридори” подальшого розвитку*.

Міфи й розчарування “помаранчевої революції”

Як відомо, в сучасній соціальній теорії популярними є кілька шкіл стосовно інтерпретації того, що таке сучасна революція і яким чином вона відбувається. Серед цих шкіл можна пригадати: *біхевіористське* пояснення (репресії, придушення базових інстинктів більшості населення створюють потужний тиск “низів”, руйнівним ефектам якого влада не в змозі запобігти), *психологічні* теорії відносної депривації (масове усвідомлення прірви між ціннісними очікуваннями та можливостями — революція як “пробу-

дження надій”), *структурні* пояснення в контексті класових та етнонаціональних конфліктів, зрештою, *політичні* теорії (революція як ефективна дія політичних опонентів і харизматичних лідерів, здатних мобілізувати маси). Хоч там як, але феномен революції охоплює різноманітні процеси, що містять більше загадок, ніж відповідей на них. Скажімо, абсолютно незрозумілою є відповідь на запитання: яким має стати поріг масового незадоволення (корупцією, неефективністю держави й економіки, якістю життя тощо), щоби перерости у бунт і/або революційні дії. Що може підштовхнути політичну мобілізацію раніше “мовчазної більшості”, якою є ця “точка кипіння”? До яких меж і за яких умов може бути ефективним тиск зовнішніх сил; якими є межі національної гідності? Де грань між реальністю подій та уявним, трансльованим ЗМІ; наскільки глибоко на реальне життя може вплинути сценічно-режисерський характер трансльованих подій (що ви-яскравилося на прикладі “помаранчевої революції” як “народного свята Майдану”)? І такі запитання можна продовжувати.

Безумовним, мабуть, є лише те, що будь-які революції несуть у собі власну *іронію*: на хвилі масової ейфорії очікувань дива створюються героїчні міфи (“народного президента”, “помаранчевих ідеалів”, “влади Майдану” тощо), легітимаційні дії, які спрямовані на усунення чинної влади і маскують економічні інтереси головних гравців. Одначе революційний запал вщухає, у постреволюційному хаосі задоволення базових потреб мас неминуче погіршується, дива не відбувається, вочевиднюють побічні негативні ефекти змін, починається “полювання на відьом”. Усе це неминуче веде якщо не до настання “часу тиранів і деспотів”, то принаймні до руйнації революційних ідеалів.

Така логіка перебігу подій яскраво простежується в українському суспільстві після “помаранчевої революції”. І не так уже й важливо, чи будемо ми називати події “помаранчевою революцією” чи чимось іншим, що не має до феномена революції прямого стосунку, головне — з’ясувати, як ці події вплинули (або не вплинули) на подальший суспільний поступ.

Незважаючи на серйозні труднощі та проблеми демократичного розвитку України в “постреволюційний” період, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що події “помаранчевої революції” послугували точкою перелому для українського суспільства, після проходження якої суспільство стало іншим. Суспільство повірило у власні сили, відбувся вибух громадянської ідентичності, національної самосвідомості, політичної мобілізації й структуривання.

Упродовж відносно довгих років, після розпаду СРСР, багато громадян України відчували себе в ролі “людей на роздоріжжі”; несталою й амбівалентною була громадянська ідентичність. За даними загальнонаціонального опитування 1994 року 47% населення країни стверджували, що висловилися б проти незалежності України, якби їм знову довелось брати участь у референдумі стосовно державної незалежності, і лише 24% готові були знову підтримати суверенітет України [20, с. 3]. Така ситуація зберігалася аж до 2003 року. Проте від кінця 2004-го ми бачимо зовсім іншу картину: якщо за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ у 2001 році 35% опитаних заявляли, що вони насамперед вважають себе громадянами України, то

2005-го про свою громадянську ідентифікацію з Україною говорили вже 55% респондентів. 79% українців у 2005 році заявили, що якби в них була можливість вибору, вони обрали б Україну своєю батьківщиною [17, с. 72, 149], що стало безпрецедентним результатом вияву національної самосвідомості упродовж усіх 15 років державної незалежності.

2005 року в опитуваннях уперше за чотирнадцять-п'ятнадцять років більшість громадян назвали українську державу по-справжньому незалежною. Таке сприйняття дістало підтвердження також в оцінках, опублікованих у 2006 році *Freedom House*, коли вперше Україна була визначена як “вільна країна” [21].

Україна знову, за 10–15 років, повертається до практики націєтворення, із чим пов'язана пікантність ситуації. На відміну від початку 1990-х років, коли на основі цієї ідеї правляча в той час еліта намагалася здійснити консолідацію суспільства і ринково-демократичний транзит, проте ідея не підкріплювалася соціально-культурною “тканиною” суспільства, його духовними, економічними і політичними можливостями, у середині 2000-х цю ідею підтримують як консолідаційні кола національної еліти, так і активність громадянського суспільства, яке виросло в процесі ринкових трансформацій і соціально-структурних змін, для якого цінності самореалізації й “життя за правилами” стали значущими. До українського суспільства прийшло розуміння того, що “ми” як громадяни України — доволі різні й одночасно достатньо однакові та близькі одне одному, щоб жити в одній країні. Прийшло також розуміння того, що коли ми хочемо бути “ми”, то з цим у суспільстві є серйозні проблеми, вкорінені в культурі, її минулому і теперішньому [22]. У результаті подій “помаранчевої революції” в суспільстві увиразнився неklasичний *ідеологічний розкол*, який розділив суспільство на дві майже рівні частини і який має виражені територіальні та меншою мірою — генераційні межі. Своєрідним “знаком” розколу виявилася підтримка або не підтримка подій “помаранчевої революції” та політичних сил, що її уособлюють. Цей розкол визначає серйозні ризики для суспільства. Поряд із цим усвідомлення даних процесів стало свідченням принципового зрушення в українському суспільстві, що заторкнув не так сфери політико-економічних, як громадянських, духовних і політико-культурних відносин.

Події “помаранчевої революції”, відкинувши однозначність нового авторитарно-політичного режиму, що набирив сили, відкрили шанс для лібералізації режиму в Україні, проте — тільки шанс. Рух суспільства і політичної системи по “лезу бритви”, за умов жорсткої політичної боротьби і масового “постреволюційного” розчарування триває.

І в цьому русі упродовж 2005 року суттєву негативну роль відіграла некомпетентність дій нової влади, її намагання популістськими рішеннями й масштабними кадровими змінами моментально розв'язати глибокі проблеми економіки та суспільства. Але економічні й політичні рішення виявилися несумісними з революційним спектаклем. Повторюю, дива не сталося. Понад те, внаслідок украї популістських дій уряду Ю.Тимошенка держава опинилася на межі нової економічної кризи. За “революційним” перерозподілом власності та сфер впливу, кадрового складу, ціновою популістською політикою, відмовою від прийнятих раніше нормативних актів, що

регулюють оподаткування в так званих вільних економічних зонах, екстремістськими діями у відносинах з Росією тощо замайоріла реальна загроза банкрутства держави. “Революційні ідеали” почали перероджуватися у фарс; а фарс неминуче спричинює “розхитування”, ентропізацію суспільства і прагнення подолати такий перебіг подій.

Суспільство дуже гостро відреагувало на ці процеси зміною масових настроїв і політичних преференцій. Уже від серпня–вересня 2005 року розпочалося суттєве падіння довіри громадян до політичних лідерів, які уособлювали “помаранчеву коаліцію” — і передовсім до В.Ющенка і Ю.Тимошенка. На цьому тлі потроху зростала довіра до нещодавньої політичної опозиції на чолі з Партією регіонів та її лідера — В.Януковича. Якщо за даними моніторингу Інституту соціології НАНУ навесні 2005 року 41% громадян стверджували, що вони “підтримували тоді і підтримують зараз лідерів Помаранчевої революції”, то навесні 2006 року таких прихильників залишилося лише 29%. Водночас із 27% до 39% зросла частка тих, хто стверджував, що “не підтримував і не підтримує лідерів помаранчевої революції”. Якщо внаслідок “помаранчевої революції” у 2005 році 32% громадян вважали себе “у вигранні” і 12% — “у програші”, у 2006 році картина змінилася на протилежну: 16% проти 35% [10, с. 85].

Опитування громадської думки, проведені в період парламентської виборчої кампанії 2006 року, переконливо демонстрували глибоке розчарування суспільства в чинній “новій” владі, і передусім в її професіоналізмі, чесності й відповідальності. Причому розчарування не тільки у середовищі противників, а й у середовищі її колишніх прихильників. Парадокс полягав у тому, що політичне структурування суспільства і політичної еліти загалом відбулося, очікувати появи “нових героїв” не доводилося, і хоч би хто прийшов до влади в результаті нових парламентських виборів, він мусив формувати “широку” коаліцію. *У такій ситуації фактично не мало значення, яка політична сила набере більше голосів за підсумками виборів наприкінці березня 2006 року. Куди важливішою ставало вміння знаходити компроміси й створити коаліцію.*

Романтичні революційні ідеали поступилися місцем жорсткому прагматизму — не лише у середовищі політичних еліт, а й у суспільстві загалом. Із новими парламентськими виборами 2006 року народ знову пов’язав свої надії, але тепер уже на цілком прагматичному ґрунті. Знову на перший план політичного процесу почали виходити інтереси великих фінансово-промислових, бізнес-політичних груп. Негативна політична й економічна кон’юнктура, що склалася впродовж 2005 року, нездатність і/або небажання нової влади вести конструктивний діалог із великим бізнесом, який значною мірою опинився у “програші” за результатами “помаранчевої революції” і подальшої політики уряду Ю.Тимошенко, підштовхнули фінансово-промислові групи не тільки знову істотно активізувати свою політичну діяльність, а й стати основними гравцями на парламентських виборах березня 2006 року. Незавершена революція дістала своє продовження, але, як і належить із досвіду історії, — у формі іронії чи фарсу.

Обраний у 2006 році склад парламенту створив колізію патової ситуації, в якій парламентської більшості за визначенням бути не могло. Але парла-

ментська більшість мала бути сформованою, щоб парламент і уряд могли працювати, а бізнес — відіграти свої капітали, вкладені в політичний процес. Коаліції ставали неминучими. І за будь-якої коаліції неминучим було включення “опонентів” (конкурентів). Принциповим ставало питання про те, якими є ризики парламентських конфігурацій? І ризики для цілісності й добробуту *кого*? Для неконсенсусної політичної групи в минулому “пома-ранчевого блоку політичних сил”, яка прийшла до влади? Для великого бізнесу, фасадом якого виявилися нові політичні “опоненти”? Для зовнішньополітичних гравців? Для суспільства і держави загалом? Усе це — різні ракурси проблеми, котрі жодним чином не збігаються і суттєво ускладнюють політичний вибір.

З огляду на структуру політичних сил конфігурація їх у новому парламенті могла визначатися не так сумісністю партійних політичних ідеологій і переконань (котрі є більш-менш вираженими тільки в СПУ та КПУ), як інтересами бізнесових структур, що підтримують ці політичні сили і продовжують битву за ресурси¹. Це послугувало однією з причин тривалого політичного спектаклю за назвою “*формування парламентської коаліції*”, що набув форми фарсу в стінах українського парламенту 2006 року. Але в цьому увиразнився ще один парадокс українського політичного процесу: результатом тривалої внутрішньопарламентської гри з формування коаліції із залученням потужних бізнес-політичних інтересів стало повернення *status quo*, принаймні *de jure*, результатів волевиявлення громадян на виборах у березні 2006 року: саме ті політичні сили, що дістали найбільшу підтримку на виборах, обійняли альтернативні позиції: влади (Партія регіонів) і потенційної опозиції (Блок Юлії Тимошенко). Усім іншим політичним силам у парламенті залишається роль необхідних, але допоміжних гравців у законодавчому й виконавчому процесах української політики.

Зі спробами формування в Україні парламентської коаліції пройдено ще один урок демократії — переговорів, але здійснений (і це неминуче) у руслі гри великих економіко-політичних інтересів і відтворених корупційних правил. Проте від часів Йогана Гейзинги, його праці “*Homo Ludens*”, відомо, що програвання навіть неможливих ситуацій породжує нові звички та правила, в чому й полягає парадокс гри. У цій грі відбулося народження натяку на перспективу солідаризації суспільства на засадах національної та громадянської ідентифікації, створення політичного “моста” між “лівим” і “правим” берегами України. Натяк цей, утім, також легко забути в хаотизації соціально-політичної динаміки, що загострилася восени 2006 року. Ра-

¹ Як зазначають, зокрема, журналісти “Кореспондента”, “сьогодні вже вочевиднюється, що найбільший в Україні холдинг System Capital Management, який належить українському мільярдеру Рінату Ахметову, котрий активно підтримує Партію регіонів та її лідера (і знову прем’єр-міністра), має намір вдатися до руйнування монополії RosUkrEnergy на постачання газу на українському ринку, до приватизації найбільшого телекомунікаційного підприємства “Укртелеком”, здійснити ревізію і концентрацію у галузі чорної металургії. “Газпром” націлився на скупівлю хімічної промисловості. Хтось поклав око на газові й нафтові свердловини, хтось на бюджет і геть усі — на землю” [23].

зом із тим, гадаємо, щось принципове в розвитку українського суспільства відбулося і почало відігравати роль атрактора, який підштовхує суспільство зсередини до виборів, зорієнтованих на пристосування до правил ринкової гри і відповідних соціальних і політичних відносин. І про це змушує замислитися передовсім економічна статистика.

Перспективи розвитку чи глухого кута? — Замість висновків

Попри перманентну політичну й урядову кризу, що розвивається хвилями від кінця 2004 року й дотепер, незважаючи на те, що в діях уряду України (так само, як це було впродовж усіх 15 років незалежності) й досі не проглядається системних підходів до економічної політики, українська економіка все одно демонструє помітне зростання. Це зростання розпочалося зі зламу 1999–2000 років, на початку 2004 року сягнуло більш як 12% щорічного приросту реального ВВП і після різкого спаду в першій половині 2005 року в подальший період знову набрало значних темпів і зберігає їх до теперішнього часу. Упродовж 2006 року відбулися явні позитивні макроекономічні структурні зрушення, серед яких: (а) більш як дворазове зростання темпів інвестицій в основний капітал (12,2%) порівняно зі зростанням ВВП; (б) позитивні зміни пропорцій, що характеризують фінансові надходження до державного бюджету; (в) збереження (до листопада 2006 року) найнижчого серед країн СНД рівня інфляції (3,8%) за високих темпів зростання реальних доходів населення (20,0%), зокрема реальної заробітної плати (22,9%); (г) випереджувальні темпи зростання, порівняно зі зростанням ВВП, оптової й роздрібною торгівлі, що було нетиповим для попередніх років (хоча йдеться про один із базових індикаторів ділової активності в економіці) [2; 24].

Такі структурні зсуви підкріплюються й посилюються ціннісними зрушеннями в структурі свідомості українських громадян. Одну з ознак такого зрушення можна виявити в даних дослідження, проведеного Центром імені О.Разумкова. Громадянам пропонували запитання “Що є пріоритетним у ситуації обмежених бюджетних засобів в Україні?” і два варіанти відповіді: (1) підтримка державою малозабезпечених і непрацевдатних громадян шляхом збільшення соціальної допомоги, виплат субсидій тощо vs (2) підтримка державою працевдатних громадян шляхом підвищення зарплати, створення робочих місць, сприяння малому і середньому бізнесу. Якщо наприкінці 2003 року 64% опитаних віддали перевагу першому варіанту, а 33% — другому, наприкінці 2004-го співвідношення становило 48% і 33%, то в грудні 2005 року співвідношення відповідей змінилося на протилежне стосовно першого: 33% за перший варіант і 64% за другий [22]. Тобто майже дві третини громадян країни воліли б отримувати від держави не соціальні виплати, а добру роботу. Це — важливе свідчення цілком європейської установки на свої сили та самостійність у разі адекватної оплати праці.

Останні парламентські вибори закріпили також зсуви в партійно-політичній структурі суспільства: 1) крах комуністичної ідеї та, власне, провал позицій КПУ; 2) зниження підтримки Соціалістичної партії України як результат внутрішньопартійної кризи, що тривалий час назрівала (ще від

1997–1998 років, коли виокремилися перейняті ностальгією прокомуністичні та просоціал-демократичні (“нова демократія”) крила в СПУ); 3) “позбавлення чарів” партій, що експлуатували ярлики соціал-демократії; 4) зміцнення неокласичного варіанта партії консервативно-буржуазного гатунку (Партія регіонів як “партія людей, які відбулися”, за висловом одного з її лідерів Є.Кушнарьова), котра й досі грає на посткомуністичній ностальгії; 5) суттєве зниження впливу політичних сил, що переймаються ідеєю національно-культурного відродження; 6) стягування партійно-політичних інтересів від полюсів до центру “ліво-правої” шкали.

Разом із тим названі позитивні структурні й ціннісні зрушення, хоч як це парадоксально, загострюють проблему вибору для України економічної й соціальної політики: як забезпечити в подальшому не так зростання окремих показників, як системний розвиток економіки й добробуту суспільства? Завдяки поглибленню принципів лібералізму або через новий раунд дирижизму? Упор на державні інвестиції, зроблений нинішнім урядом, без завершення розпочатих у попередні роки системних ринкових перетворень (захисту приватної власності, земельної реформи, зміцнення банківсько-фінансового сектору, ринкових механізмів соціальної сфери тощо) здатен розбалансувати інвестиційний ринок і зрештою призвести до негативного економічного й соціального результату — що знову обертається ризиком для розвитку України. Звідси знову актуальним стає питання: *QUO VADIS, Україна?* І відповіді на нього будуть певним чином увиразнюватися вже в найближчому розвитку суспільства.

Література

1. Gros D., Steinherr A. Economic Transition in Central and Eastern Europe. Planting the Seeds. — Cambridge, 2004.
2. Межгосударственный статистический комитет СНГ. — <http://www.cisstat.com/rus/index.htm>.
3. Transition Report Update 1999. — L., 1999.
4. Корреспондент. — 2006. — 30 июня. — <http://www.korrespondent.net/main/157567>.
5. Ревенко А. Асимметрии регионального развития // Зеркало недели. — 2006. — № 18 (597). — <http://www.zerkalo-nedeli.com/op/show/597/53333>.
6. Барановский А., Сиденко В. Проблемы собственности и легализации капиталов и доходов в Украине // Зеркало недели. — 2004. — 15 мая. — <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/493/46488>.
7. Гурьев С., Мезгинсон У. Уроки приватизации // Beyond Transition. Экономический вестник о вопросах переходной экономики. — 2005. — № 8 (2005). — С.16–18.
8. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. — Cambridge, 1965.
9. Паніна Н. Аномія в посткомуністичному суспільстві // Політичний портрет України. — 1996. — Вип.17.— С. 46–52.
10. Hellman J.S., Geraint J., Kaufman D., Schankerman M. Measuring Governance, Corruption and State Capture. How Firms and Bureaucrats Shape the Business Environment in Transition Economics // World Bank Policy Research. — April. — 2000. — Paper 2312.
11. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К., 2005.

12. Doing Business / The World Bank Group, 2006. — <http://www.doingbusiness.org/EconomyRankings>.
13. World Bank, World Development Indicators, 2006. — <http://info.worldbank.org/governance/kkz2004/yearreport.asp?yearid=1>.
14. Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. 2005: Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996–2004. — <http://www.transparency.org/cpi/2005/cpi2005.en.html>.
15. Кон М., Хмелько В., Заборовський В. та ін. Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2. — С. 121–137; № 3. — С. 56–74.
16. Макеєв С., Куценко О., Оксамитная С. и др. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С.А.Макеева. — К., 2003.
17. Папіна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К., 2005.
18. Куда пришла Россия? Итоги социальной трансформации. Международный симпозиум 16–18 января 2003 г. / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 2003.
19. Головаха Є. Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років // Українське суспільство–2003. Соціологічний моніторинг. — К., 2003. — С. 537–543.
20. Бекешикіна І., Кучерів І., Небоженко В. Політичний портрет України / Соціологічна служба центру “Демократичні ініціативи”. Прес-конференція. — К., 1994.
21. Freedom in the World 2006. Selected data from Freedom House’s Annual Global Survey of political Rights and Civil Liberties. Freedom House, 2006. — <http://www.freedomhouse.org/uploads/pdf/Charts2006.pdf>.
22. Шангина Л. О стране, государстве и гражданах в переходном возрасте // Зеркало недели. — 2006. — № 31 (610). — <http://www.zn.kiev.ua/ie>.
23. Корреспондент. — 2006. — № 36 (25). — <http://www.korrespondent.net>.
24. Гальчинский А. Противоречивый оптимизм: о первых шагах новой власти // День. — 2006. — № 153. — <http://www.day.kiev.ua>.